

Лекция №2

Қытай тілінің диалектологиясы

Жалпы тілдің дамуы – бөлшектену мен бірігу секілді бір-біріне қарама-қарсы екі бағытта жүріледі. Тілдің бөлшектенуі дегеніміз – бүтін бір тілдің диалекттер мен говорларға бөлініп, ары қарай дами келе басқа бір тіл болып қалыптасуы.

Тілдің қашан, қалай бөлшектенуі – қоғамдық тарихи шарт-жағдайлардың меңгерілуінде болады. Тарих дамуы көрсетіп отырғандай, белгілі бір бүтіндіктегі, біртұтастықтағы қоғам түрлі себептер салдарынан ыдырап неше бөлініп кетуі мүмкін. Ал осы бөлініп кеткен бөлшек қоғам мүшелері арасындағы барыс-келіс те бірте-бірте сирей бастайды. Егер олай болмаса, әуелдегі бір бүтін қоғамнан бөлінбес те еді. Сонымен уақыт өте келе, бөлінген қоғамдар арасындағы мәдени ұқсастықтар бөгделене бастайды. Сол қатарда тіл де өзгеше сипат алып, өзінше даму арнасын табады. Осыдан барып диалект қалыптасады. Мысалы, қытай қоғамының даму тарихына көз жібертетін болсақ, бұл мәселе тіпті де айқындала түсер еді. Алғашқы Ин-Шаң дәуірінен (б.ж.с.б. ХХІ ғасырлар) бастап, Хань патшалығы кезеңіне дейін (ж.с. ІІІ ғасыры) негізінен біртұтас қоғам аясында өмір сүріп келген қытайлар, одан кейінгі кезеңдерде жиі-жиі бөлшектеніп, бөлек-бөлек бектіктер аясында өмір сүріп келді. Әрине әредікте қайта бірігуді де бастарынан өткерді. Дегенмен де бөлек бектіктерде өмір сүрген уақыттары көбірек болғаны тарихтан белгілі. Тіпті қытай тілінің бөлек-бөлек тіл болып кететін де уақыты болып еді, оның жүзеге аспауына бірден-бір себеп иероглифті жазудың «күдіреті» деуге болады. Ол болмағанда, қытай тілінің диалектілері баяғыда-ақ дербес тілдер болып кеткен болар еді. Ондай мысалдар адамзат қоғамында аз емес. Өзге емес, моңғұлдарды алып айтсақ, Х ғасырдың аржақ-бержағында жалпы «моңғұл тілі» деген бір-ақ тіл болып еді. ХІІІ ғасырдан кейінгі Шыңғысхан жорығы жалпақ Еуразия құрлығын жаулап алып, өзінің моңғұл қанды әскерлері мен тұрғындарын әр аймаққа бытыратып қоныстандырды. Бұл моңғұл тілінің жергілікті ерекшелігін ұлғайта түсті. Ал империя күйреп, жер бетінің әр түкпіріндегі моңғұлдар бөлек-бөлек елдердің боданы болып кеткен кезде, тілдегі айырмашылықтар одан сайын ұлғая түсті. Сөйтіп ХУІ ғасырдың басына келгенде біртұтас моңғұл тілі бірнеше дербес тілдерге жіктеліп кетті. Мысалы, бүгінгі моңғұл тілінің өз ішіндегі үлкен диалектілерді айтпағанда, Ауғанстандағы моғұл тілін, Ресейдегі қалмақ тілін, Қытайдағы дуншаң және дағур тілін өз алдына дербес тіл емес деп кім айта алады?! Тілдің бұлай бөлшектену процесіне мысал ретінде ежелгі түрік тілінен бөлшектеніп шыққан бүгінгі түрік халықтарының дербес тілдерін айтуға да болады. Мінеки қоғамның бөлшектенуі диалекттердің өмірге келуіне, тіпті бір тілдің басқа тілдерге жіктелуіне мұрындық болады деген сөз. Ал жоғарыда айтқанымыздай, қытай тілінің өзге тілдерге мүлде жіктеліп кетпеуінің бір себебі, қытай иероглифтік жазуында жатса, тағы бір себебі қытай қоғамының тұрақты түрде бүкілдей

бөлшектеніп кетпегендігінің әсерінен болды деуге болады. Сондықтан қытай тіліндегі бөгделену мен бөлшектену тек диалект деңгейінде қалды.

Диалект дегеніміз не?

Диалект дегеніміз – бір тілдің әр басқа өңірде әр түрлі сипатта қалыптасқан, бір-біріне ұқсамайтын жергілікті ерекшелігі. Әдетте адам саны мол, территориясы үлкен халықтар тілінің бәрінде дерлік диалект болады.

Диалекттер айырмашылығы ең әуелі тілдің фонетикалық жағынан байқалады. Себебі сөздердің айтылу немесе жазылу жағындағы өзгешелік көбінде тілдік дыбыстардың айырмашылығынан туындайды. Мысалы, қазақ тіліндегі «ч», «ш» диалекттері, ақыр-оқыр, пысты-пісті, киіз-кигіз, әпке-әпше, мысық-мышық, есек-ешек сияқты говорлық-диалекттік ерекшеліктер белгілі бір немесе одан да көбірек дыбыстардың өзгешелігі арқылы жүзеге асып отырғаны ақиқат. Бұндай ерекшелік қытай тілінде де бар. Мысалы: «zh» мен «z», «sh» мен «s», «ch» мен «c» диалекттері, nei-nui, gui-gi, lai-lei deng-din teng-ting... болып айтылатын жағдайлар да тек дыбыстық ерекшеліктер екенін аңғару қиын емес.

Диалекттік ерекшелік кейде сөздің лексикалық мағынасы жағынан да байқалады. Мысалы, қазақ тіліндегі «апа» бір жерде «шеше» дегенді, енді бір жерде «әпке» дегенді, «тәте» бір жерде әкесін, енді бір жерде «шешесін» білдіреді. Сол секілді, қытай тіліндегі _____ деген сөз де, бір жерде «әке» дегенді, тағы бір жерде «ата» дегенді, енді бір жерде «нағашы ата» дегенді білдіреді. Демек диалект сөз болудың бір ерекшелігі – формасы бір, мазмұны әр жерде әр түрлі болып келетін, лексикалық мағынасы тұрақсыздау сөздер тарапынан да байқалады. Ал кейде, бұған керісінше, бір ұғымды білдіретін сөз әр аймақта әрқалай айтылады. Мысалы, қазақ тілінде бір жерде «келімдәрі», бір жерде «қызыл бұрыш», енді бір жерде «лазы» делінеді. Ал қытай тілінде «жүгері» деген сөзді әр диалект өзінше: деп _____ атайтын _____ болса, _____ «картошканы»: деп атап келгені белгілі.

Әдетте диалектілерде грамматикалық айырмашылық көп байқала бермейді. Егер грамматикалық айырмашылық тым үлкен болатын болса, оны бірбүтін тілдің диалектісі емес, дербес, жеке тіл ретінде қарастырған орынды болар еді. Дей тұрғанмен, бұл салада да азды-көпті ерекшеліктер болмай қалмайды. Мысалы, қытай тілінің солтүстік диалектісі _____ десе, Гуандун жағындағылар _____ дейді. Осы секілді ерекшеліктер қытайдың өзге диалектілерінен де кездесіп қалады.

Диалекттер арасында, жоғарыда баяндалғандай, фонетикалық, лексикалық, грамматикалық айырмашылықтар болғанымен, тілдік ортақтықтар қалайда таразының ауыр басында тұрғандығы ақиқат.

Белгілі болғанындай, диалект – бірбүтін тілдің құрамындағы жергілікті өзгешелікке ие үлкен категория. Сондықтан да ол өзінің ішкі ерекшеліктеріне қарай ұсақ категорияларға жіктеледі. Яғни **диалект → диалектше → говор → говорша** болып бөлінеді. Мысалы, қытай тілі солтүстік диалектісі бастаған 8 диалектіге жіктеледі. Ал солтүстік диалектісі – солтүстік диалектшесі бастаған 4 диалектшеге бөлінеді. Солтүстік диалектшесі – Хыбей, Шандун,

говоруна; Хыбей говоры – Пекин және Тиянзин говоршасына жіктеліп кетеді. Бұл әрине, диалекттік айырмашылығы үлкен тілдерге қаратылған принцип екені даусыз.

Диалект – ұзақ уақыт барысында қалыптасатындықтан, олардың сөздік қорға қосылуы мен қолданылудан қалуы да тым қысқа уақытта жүзеге аспайды. Демек, диалекттер дамуы ұзақ мерзімдерден кейін мынадай 3 түрлі тағдырдың біріне тап болады: I. Өзіндік ерекшелігін сақтай отырып, сөздік қорға қосылып кетуі мүмкін; II. Өзіндік ерекшелігін жойып, өзге диалектке сіңіп кетуі мүмкін; III. Өзіндік ерекшелігі ұлғая түсіп, қалыптасып дербес тілге айналып кетуі мүмкін.

Кісілік қоғамның қатепті категориясы ретіндегі тілдің бір ерекшелігі есептелетін диалект те әлеуметтік құбылыстан туындайды. Оны біреулер жағрафиялық ортаның ықпалынан деп түсіндіруге тырысады. Бірақ бізше болғанда бұл пікірдің ғылыми қисыны шамалы. Әрине, өндіргіш күштердің мешуе, қоғамдық-саяси жағдайдың жіктелу жағында болып тұрған бір кезеңдерінде жаратылыстық орта (тау, өзен) диалекттің қалыптасуына игі септігін тигізуі мүмкін. Соның өзінде де диалекттердің мәндік ерекшелігіне тау-өзеннің тигізер әсері жоқ деп кесіп айтуға болады. Мәселен, қазақ тіліндегі «пысты» мен «пістіге», «белағаш» пен «мәтшаға» сол жердегі тау-өзеннің қандай әсер-ықпалы, ерекшелігі сіңген болуы мүмкін?! Ал қытай тіліндегі диалекттерде тау-өзеннің қандай белгілері бар?! Демек ондай жорамалдың ғылымилылығы шамалылау деген сөз.

Осы арада диалекттерді зерттеудің қандай қажеті бар? деген заңды сұрақ туындауы мүмкін. Себебі, былай қараған адамға диалект тілде болса да, болмаса да бола беретін құбылыс сияқты сезіледі. Алайда, диалекттерді зерттеудің тіл ғылымы үшін теориялық та, практикалық та мән-маңызы зор жұмыс. Мәселен, жазуы жоқ халықтар өз тіліне жазу жасайтын кезде сол тілдің диалект жағдайын толық бағамдап, диалекттер ара айырмашылығының көлемін айқындап алады да, содан кейін барып, алфавит жобасын жасауға кіріседі. Ал жазуы бар халықтар үшін диалекттер мен ортақ тілді салыстыра отырып, ондағы заңдылықтарды ашу басты назарда тұрады. Себебі мұндай жұмыс диалекттер парқының кішірейіп, ортақ тілдің тездеп орнығуына көмегін тигізеді.

Сонымен бірге жалпы тіл атаулының бәрінің дамуында әркелкілік сақталып отыратындықтан, байырғы тілдегі кейбір белгілер мына диалектте болмаса, ана бір диалектте сақталып отыруы мүмкін. Сондықтан тіл тарихы жөніндегі материалдар көбіне-көп диалекттерде сақталып қалады. Оның өзі тіл тарихын зерттеуде таптырмайтын құжат болып табылады.

Қытай тілінің диалектілері

Жалпы оқырман қауымға белгілі болғанындай, қазіргі қытай тілінде қалыптасқан ортақ тілмен (пугунхуа) бірге көптеген іргелі диалектілер де өмір сүріп отыр. Диалекттердегі айырмашылық көбірек фонетикалық жақтан, одан қалса лексикалық, грамматикалық жақтардан айқын аңғарылады. «Диалекттердің осы жақтардағы ерекшеліктеріне қарай

отырып, әрі олардың қалыптасу, даму тарихына негізделіп, қытай тілінің диалекттерін мынадай 7 түрге жіктеуге болады» - дейді қытай диалектісін зерттеуші ғалым Уаң-Ли.

1) Солтүстік диалектісі.

Солтүстік диалектісі – қазіргі қытай халқы ортақ тілінің негізі болған диалект. Пекиннің сөйлеу тілін басшылыққа алатын бұл диалектің ішкі біртұтастығы өте мығым. Өзге диалекттермен салыстырғанда аталған диалект тараған ауқымы, қолданатын адам саны тұрғысынан бірінші орында. Яғни бұл диалектте қытайдың 70%-нен астамы сөйлейтінін айтсақ та жеткілікті.

Солтүстік диалектісі өз ішінен үлкен 4 диалектшеге бөлінеді: а) Солтүстік және солтүстік-шығыс диалектшесі; ә) Солтүстік-батыс диалектшесі; б) Оңтүстік-батыс диалектшесі; в) Яньцзы-Хуайхы диалектшесі.

2) Уұ диалектісі.

Бұл диалект негізінен қытайдың Джияң-су өлкесін, Яньцзы өзенінің оңтүстік аймағын, Шаньхай қаласын және Джы джияң өлкесінің біраз жерін қамтиды. Уұ диалектісі Су-джоудың сөйлеу тілін басшылыққа алады. Аталған диалектің ішкі тұтастығы тым берік емес. Мәселен, Ханджоу қаласы кезінде оңтүстік Суң патшалығының астанасы болғандықтан ба, әлі күнге дейін Ханджоулықтардың тілінен «төрелік әуен» байқалып тұрады. Жалпы Уұ диалектісінде қытайлардың 8,4 %-ы сөйлейді.

3) Сияң диалектісі.

Бұл диалектке Хунан өлкесінің солтүстік-батысынан өзге өңірі жатады. Чаңша қаласының сөйлеу тілін басшылыққа алады. Сияң диалектісі бүгінде өз ішінде жаңа Сияң және ескі Сияң диалектілеріне жіктеліп кетеді. Жаңа Сияң деп жүргені Чаңша секілді ірі қалалар тілінің солтүстік диалектісінің ықпалына ұшырағандарын меңзейді. Жалпы аталған диалектте қытай халқының 5 %-ы сөйлейді.

4) Гань диалектісі.

Бұл диалектте қытайдың негізінен Джияңси өлкесі сөйлейді. Нанчаң қаласының сөйлеу ерекшелігін басшылыққа алатын Гань диалектісінде қытайлықтардың 2,4 %-ы сөйлейді.

5) Кыджия диалектісі.

Бұл диалект Гуандунның Мейсиян ауданы өңірінің сөйлеу ерекшелігін басшылыққа алады. Ал Гуандун, Фуджиян, Тайуан, Джияңси, Хунан, Сычуан қатарлы өлкелердің кейбірі толық, кейбірі ішінара Кыджия диалектісінде сөйлейді. Кыджиялар кезінде орта жазықтықтан оңтүстікке ауып келгендер. Олар мұнда бытырай қоныстанғанымен, тілдеріндегі ерекшелік біршама толық та жүйелі сақталғандықтан, іргелі диалекттердің бірі ретінде

есепке алынып отырған жайы бар. Оның үстіне ішкі біртұтастығы да жақсы сақталғандықтан осы диалектте қытайдың 4 %-ы сөйлейді.

6) Минь диалектісі.

Минь диалектісі негізінен Фуджиянның біраз аймағын, Гуандунның шығыс бөлігін, Хайнандау мен Лейджоу жарты арлын және Джиджиянның Уинджоу өңірін қамтиды. Сонымен бірге Тайуанның да біраз бөлігінің тұрғындары осы диалектті пайдаланады. Бұдан сырт Тынық мұхиттың оңтүстігіндегі аралдарда жасайтын неше миллиондаған қытайлықтар да Минь диалектісін өздерінің «ана тілі» деп есептейді. Міне осылардың бәрін қоса келгенде аталған диалектте қытайлардың 4,2 %-ы сөйлейді.

Минь диалектісінің тараған өңірінің кеңдігіне байланысты оның ішкі біртұтастылығы тым керемет емес. Сондықтан оны мынадай диалектшелерге бөліп қарастыруға болады:

А) Оңтүстік Минь диалектшесі.

Ә) Шығыс Минь диалектшесі.

Б) Солтүстік Минь диалектшесі.

7) Юе диалектісі.

Бұл диалект Гуанджоу қаласының сөйлеу ерекшелігін негіз етеді. Юе диалектісі елдегі негізгі 7 диалекттің бірі болғанымен, оны жергілікті халық «байхуа» (түсінікті тіл) деп атайды. Аталған диалект Гуандунның кіндік бөлігін, оңтүстік-батыс бөлігін және Гуаңшидің шығысы мен оңтүстігіндегі 100 шақты ауданды қамтиды. Сондай-ақ Юе диалектісі Гонконг-Аумын тұрғындарының ең негізгі қарым-қатынас құралы. Бұл диалекттің ішкі біртұтастығы мығымдау. Кейбір өңірлерінде ғана ептеген айырмашылықтар болғанымен, тұрғындар бір-бірімен емін-еркін түсінісе алады. Сөз болып отырған диалектті қытайлардың 5 %-ы қолданады.

Ал енді бұл диалекттің басты ерекшеліктеріне тоқталатын болсақ: zh, ch, sh дыбыстары жоқ. Оның орнына z, c, s дыбыстарын пайдаланады. "m" дыбысымен аяқталатын буындар бар, ырғақтардың саны 10 шақты. Сондай-ақ лексикалық жағында да көрнекті деңгейде өз ерекшелігі бар. Біз бұл ретте аталған диалектте сөйлеушілерді өзге өңірдің қытайларының түсіне алмайтындығын еске алсақ та жеткілікті.

Жоғарыда баяндалған диалекттерді қытайдың ортақ тілімен (путунхуа) салыстырар болсақ, әсіресе Минь, Юе диалекттерінің ортақ тілден айырмашылықтары тым үлкен. Бұлардан кейінгі қатарда Уү диалектісі тұрса, ортақ тілмен «туыстас» болып Сияң және Ган диалектілері орын алады.

Жалпы тіл білімінде диалектті зерттеу сол тілді жүйелеу үшін керек болады. Диалект жағдайы жан-жақты талқыланбайынша, қай диалекттің басым орында екенін байқау, олардың өзара ықпалдастығына көз жеткізу мүмкін емес. Ал бұл мақсаттарға қол жетпейді деген сөз ортақ тіл немесе әдеби тіл дегеннен ауыз ашу құр әурешілік деген сөз. Сондықтан қытай тілі диалектісін зерттеу қайткен күнде де қазіргі қытай тілінің жүйеленіп, ортақ тілдің орныға түсуіне алғышарт әзірлеуі керек.

Қазіргі қытай тілін жүйелеу дегеніміз – бүгінгі қытай халқы ортақ тілінің айқын да бірыңғай өлшемдерін орнықтыру деген сөз. Осыдан тура 50 жылдай бұрын қытай халқының ортақ тілі – путунхуа негізінен айқындалып қолданысқа енгізілген болатын. Әрі путунхуаның өз бойындағы кереғарлықтар мен кемістіктерді жүйелеу жұмысы да оңды қадамдармен жүріліп еді. Дегенмен, бүгінде қытай тіліндегі жүйеліліктің әлі де болса жетіспей жатқаны аңғарылуда. Ол көбінде мына жақтарымен көзге ұрып тұрар еді. Ең әуелі диалекттік региондағы тұрғындар ортақ тілді пайдаланып, оны орнықтыра түсуге құлықсыз. Сосын путунхуаның өз бойында – фонетикалық, лексикалық, грамматикалық жақтарында кемшіліктер өмір сүруде. Айтып-айтпай не керек, мұның өзі халықтың ортақ тілін дамытуға үлкен кедергі болып отыр. Егер путунхуаның бойындағы осынау жүйесіздік сол күйі қала беретін болса, онда қытайлардың ғылымды дамытамыз, мәдениетті өсіреміз, оқу-ағартуды әлемдік деңгейге көтереміз деуі бос сөз болып шықпақ. Мәселен қытай иероглифтеріне жасалатын реформаның түпкілікті мақсаты – алфавиттік жазуға көшу болатын болса, ол үшін де ортақ тілдің жүйелілігі, жаппай қолданылуы керек емс пе?! Оның үстіне қытай тілі ҚХР-да жасайтын 56 ұлттың жаппай пайдаланып отырған «ұлттаралық» қарым-қатынас тілі болып отыр. Сондай-ақ оны үйренуші шетелдіктер де кун санап артуда. Егер путунхуада жүйелілік болмаса, осының бәріне кесірін тигізеді. Бәрін айтпағанның өзінде бүгінде өмірімізге дендеп еніп келе жатқан ЭЕМ-ді «тілсіз» пайдалану мүлде мүмкін емес. Ал жүйеліліктің көкесін ЭЕМ талап етеді. Мәселен, оның программасына немесе жадына салған мына сөзінді анау ауылдың халқы түсінбей отырса, ондай жағдайда компьютермен жұмыс істеу жайлы сөз ашудың өзі құр әурешілік болып шықпақ. Міне осындай тарих дамуының талаптары мен тілдің өз басындағы көлеңкелі тұстарын ескерген қытай үкіметі мен қытай ғалымдары путунхуаның мықты орнығып, диалекттердің жойылуы үшін аянбай тер төгуде.

Семинар сұрақтары:

1. Диалект дегеніміз не?
2. Диалектілердің түрлері
3. Путунхуа

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Гальцев И. Введение в изучение китайского языка М. 1996г
2. Софронов М.А. Китайский язык, китайское общество М.1979г
3. Юань Цзхуа. Диалекты китайского языка

